

UOT 94(479.24)

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA, İRAN, TÜRKİYƏ İLƏ REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI: PROBLEMLƏR, MARAQLAR VƏ ZİDDİYYƏTLƏR**P.Ş.SƏFƏROV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
parviz.safarov60@mail.ru

Məqalədə müəllif XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatlara daxil olaraq, onların fəaliyyətində yaxından iştirak etməsindən, eyni zamanda ənənəvi geosiyasi üçbucaq Rusiya-İran-Türkiyə ilə bu təşkilatlar çərçivəsində ölkənin milli maraqları və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli baxımından əməkdaşlığından, ortaya çıxan ziddiyyət və problemlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: BMT, ATƏT, İKT, EKO, QİƏT, MDB, Azərbaycan, Rusiya, İran, Türkiyə, əməkdaşlıq, problemlər, maraqlar, ziddiyyətlər

Dünyanın mövcud siyasi reallıqları içərisində istiqlalıyyət qazanmış xalqlardan biri də Azərbaycan xalqı idi. Avropanın və Asiyanın qovuşacağında yerləşən Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi təsadüfi hal olmayıb, xalqımızın apardığı gərgin mübarizənin qanunauyğun nəticəsi idi.

Müstəqilliyin ilk illərində həyatın bütün sahələrində - iqtisadiyyat, siyasət, maarif, mədəniyyət, idarəetmə və başqa sahələrdə dərin dəyişikliklər həyata keçirildi, parlamentdə müvafiq qanunlar qəbul edildi. Xüsusi mülkiyyətə tədrici keçid başlandı. Daxildə iqtisadiyyat sahəsində - azad bazar münasibətlərinin qurulmasına, siyasi sahədə - demokratik cəmiyyətin yaradılmasına, humanitar sahədə - dilindən, irqindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyi əsasında hüquq dövlət yaradılmasına başlandı. Bu da elan edilən azadlıq və demokratiya prinsiplərinə tamamilə uyğun idi.

80-ci illərin ikinci yarısında güclü iqtisadi texniki və elmi potensiala malik olan Azərbaycan Mərkəz üçün gələcəkdə imperiyanın qorunub saxlanılması yolunda təhlükəli amilə çevrilə bilərdi.

Bu dövrdə ölkədəki siyasi və iqtisadi böhran, milli münasibətlərin gərginləşməsi fonunda SSRİ-nin bundan sonra məcburi saxlanmasının qeyri-

mümkünlüyünü anlayan Mərkəz mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik regionlarda milli münaqişələr ocağı yaradaraq orada öz mövcudluğunu və təsir dairəsini nəyin bahasına olursa-olsun saxlamağa can atırdı. 1988-ci ilin fevralında açıq çıxışlara keçən Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda seperatçılıq hərəkatının ssenarisi Kreml kabinetlərində hazırlanmışdır.

80-ci illərin sonunda Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda Moskvanın bəzi siyasi dairələri tərəfindən dəstəklənən, eləcə də Mərkəzin və xaricə erməni lobbisinin böyük Ermənistan yaratmaq uğrunda seperatçılıq hərəkatı başladı. Təcavüzkar Yerevan Dağlıq Qarabağla kifayətlənməyərək Azərbaycanın daha 7 rayonunu zəbt etdi, 350 min nəfər əhalisi olan Naxçıvan MR-i blokadaya aldı. Ermənistan parlamenti isə daha irəli gedərək 1989-cu il dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi. 1990-cı ildə Dağlıq Qarabağdan Ermənistan parlamentinə 12 nəfər deputat seçdi və müasir dövlətlərarası münasibətlərdə misli görünməmiş təcavüzkarlıq aktı baş verdi. Sonralar Ermənistan daha da şirnikərək 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası ərazisi ortasında üzdənirəq «Dağlıq Qarabağ Respublikası» elan etdi [19, 28].

Məsələnin Azərbaycan tərəfindən daxildə və vasitəçilər tərəfindən həll edilməməsi onun beynəlxalq həyatda müxtəlif təşkilatlarda müzakirəsinə gətirib çıxardı. Azərbaycan münaqişənin həllində ATƏT-in vasitəçilik səylərinə üstünlük verdi. Qarabağ problemi ATƏT-də kəskin mübahisələr və qarşıdurmalar yaradan müzakirə obyektinə çevrildi. 1992-ci ilin martında ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurası Mario Rafaelliyə Dağlıq Qarabağla bağlı görüş keçirmək və məsələni həll etmək barədə mandat verdi. M.Rafaelli ATƏT-in Minsk qrupuna daxil olan 11 dövlətin Roma görüşünü təşkil etdi. Görüş beş mərhələdən ibarət keçirildi. Lakin ATƏT-in məsələni həll etmək barədə fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə məlum oldu ki, münaqişəni qısa zamanda aradan qaldırmaq mümkün olmayacaq. Çünki, Azərbaycanda strateji maraqları olan dövlətlərin mənafeləri istər ATƏT çərçivəsində, istərsə də ATƏT-dən kənarla toqquşurdu [19, 35].

Şuşa və Laçın Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra mandatda dəyişiklik oldu. 1992-ci il mayın 21-də Helsinkidə ATƏT-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin 11-ci görüşü keçirildi. Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və ABŞ nümayəndə heyətləri bəyanatlarla çıxış etdilər. Münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həll edilməsini tövsiyə edən qərar layihəsinə Ermənistan səs vermədi, konsensus əldə edilmədi.

Qarabağ məsələsinin həlli üçün ABŞ-ın ATƏT-dəki nümayəndə heyətinin başçısı Cek Mareska yeni təşəbbüs irəli sürdü. Təşəbbüsün mahiyyəti beş dövlətin ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələrinin Cenevrəyə toplanması idi. Lakin bu təşəbbüs reallaşmadı. ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan dövlətlərin Romada 1993-cü il iyunun 3-4-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 №-li qətnaməsini həyata keçirmək və ATƏT çərçivəsində danışıqları yenidən başlamaq üçün tədbirlər hazırlamaqdan

ötrü görüşdülər. Həmin tədbirlər iyunun 11-dən iyulun 5-6-dək həyata keçirilməli idi. Bu müddət ərzində erməni işğalçı qoşunları Kəlbəcərdən çıxmalı və iyulun 1-dən isə ATƏT-in 50 nəfər müşahidəçisi münafişə zonasında yerləşdirilməli idi.

Lakin iyunun 4-də Gəncədə hökumət əleyhinə başlayan hərbi qiyam ölkədə siyasi vəziyyəti gərginləşdirirdi. Ermənilər nəinki Kəlbəcəri boşaltmaqdan imtina etdilər, hətta güclü hücumla keçərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ətrafında yerləşən daha 5 rayonunu ələ keçirdilər. Doğma yurdlarını ermənilərə təslim edib qaçanların sayı ölkə üzrə bir milyona çatdı. ATƏT-in Minsk konfransının sədri M.Rafaellinin Azərbaycana, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağa səfərləri nəticəsiz qaldı [19, 36].

1994-cü ildə ATƏT Budapeşt sammiti problemin ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, yalnız ATƏT-in vasitəçilik missiyası nəticəsində problemin həllinin məqsədəuyğunluğunu bir daha təsdiq etdi. Lakin Rusiya heç olmasa ATƏT çərçivəsində xüsusi səlahiyyətlər tələb etdi. Rusiya prezidentinin münafişənin həlli üzrə xüsusi səfiri Vladimir Kazimirov ABŞ nümayəndəsi ilə yanaşı ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri seçildi. 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in sədri Qarabağ konfliktinin həllinin əsas prinsipləri barədə bəyanat verdi. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, 1. Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü təmin edilir. 2. DQ-yə Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməli. 3. DQ ermənilərinin təhlükəsizliyi təmin edilməlidir [19, 36].

Azərbaycan ilk dəfə hələ 1990-cı il iyunun 12-də SSRİ-nin təmsilçisi kimi öz nümayəndəsi H. Paşayevin təmsilində İKT strukturlarından birinə qəbul edildi. İran və Türkiyənin yardımı ilə 1990-cı il avqustun 2-də Azərbaycan İKT İstanbul forumuna dəvət olundu. 1991-ci il dekabrın 5-də Azərbaycanın rəsmi nümayəndə heyəti İKT-nin Seneqalın paytaxtı Dakardakı konfransında iştirak etdi. Bu konfransda müsəlman dünyasının cari və gələcək problemləri ilə yanaşı SSRİ dağılından sonra yaranan yeni müsəlman respublikaları ilə münasibətlər müzakirə edilmişdir [1, 25].

1992-ci il iyunun 5-də Azərbaycan İKT-nin İslam İnkişaf Bankına daxil oldu. Azərbaycan təşkilatın 46-cı üzvü oldu [1, 25].

İKT dövlət başçılarından 7-ci yubiley görüşü 1994-cü ilin 12 dekabrında Kasablankada oldu. Bu görüş Azərbaycan üçün əlamətdar oldu. Əvvəla, Azərbaycan prezidenti ilk dəfə İKT sammitində iştirak edirdi. İkincisi, bu sammitdə dövlət başçıları Azərbaycana aid iki qətnamə qəbul etdilər: «Azərbaycan və Ermənistan arasında münafişəyə dair» adlı qətnamədə Ermənistan ilk dəfə işğalçı ölkə adlandırıldı. İkinci qətnamədə isə Azərbaycana tezliklə iqtisadi və humanitar yardım göstərilməsinin vacibliyi qeyd edilirdi. Kasablanka sammitində Azərbaycan prezidenti bir sıra müsəlman dövlətlərinin başçıları ilə ikitərəfli görüşlər keçirdi. İKT-nin yubiley konfransı terrorizmi, ekstremizmi və daxili, eləcə də xarici siyasətdə hər hansı mübarizə formalarını qadağan edən dini təməlçiliyi qətiyyətlə pislədilər. Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin,

İrənin Xarici İşlər Naziri Əli Əkbər Vilayətinin, Pakistanın Baş naziri Benazir Bhuttonun və İKT Baş katibinin çıxışlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü pisləndi və konfliktdə obyektiv qiymət verildi.

1994-cü ilin dekabrında İKT Baş katibi Həmid əl-Qabid Rusiya tərəfindən Azərbaycan ilə dəmir yolunun bağlanmasıdan Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük ziyan dəyəcəyindən keçirdiyi narahatlığı Rusiyanın Ciddədəki Baş konsuluna bildirmiş və kommunikasiya xətlərinin tezliklə bərpa olunmasını arzulamışdır [19, 41].

1997-ci il dekabrın 9-11-nə qədər Tehrandə İKT-nin 8-ci sammiti keçirildi. Sammit bəyannamə qəbul etdi. «İslam dünyasının həmrəyliyi, təhlükəsizliyi» adlanan bəyannamənin səkkizinci bəndi Azərbaycanla bağlıdır. Burada Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzünün dayandırılması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün işğal olunan ərazilərdən çıxarılması, münafişənin qısa zamanda dinc yolla nizama salınması çağırışları var.

Konfransda çıxış edən Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl qeyd etmişdir ki, «Şərqlə Qərbdə arasında qapı olan Qafqaz həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən bütün dünyanın diqqətini çəkir». Onun sözlərinə görə, Qafqaz regionunda barışa, sabitliyə böyük əhəmiyyət verən Türkiyə ölkələrin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü prinsiplərini dəstəkləyir. «Ermənistanla Azərbaycan arasında münafişənin ədalətli nizamlanması çox önəmlidir». Qarabağ münafişəsi bölgədə sülhün, təhlükəsizliyin, əməkdaşlığın əldə edilməsi yolunda prinsiplər maneə olaraq qalmalıdır. «Çünki Azərbaycan ərazisinin 1/5-i erməni işğalı altındadır. Biz bu problemin ATƏT-in Minsk qrupunun səyləri ilə nizamlana biləcəyinə inanırıq. Qurumun üzvü kimi, Türkiyə bu yöndə fəaliyyətini davam etdirir, İKT-yə üzv dövlətlər də Azərbaycandakı qardaşlarına dəstək verməlidir» [17].

1991-1993-cü illərdə ölkə rəhbərliyinin apardığı ziddiyyətli xarici siyasət bir çox uğursuzluğa gətirib çıxarmışdır. Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan dövlətinin yaşaması üçün ən vacib şərt düşünölmüş daxili və xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanması və bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi idi. Lakin iqtidar Avropa-Rusiya, ABŞ-Avropa, ABŞ-Rusiya, Türkiyə-İrən və s. ziddiyyətlərini ciddi nəzərə alan strateji xarici siyasət xətti müəyyən edə bilmədi. Rusiyanın təşəbbüsü ilə yenidən yaranan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmaqla ən əvvəl Dağlıq Qarabağ probleminin dərhal həllinə inam yarandı. MDB-yə daxil olmağın vacibliyini əsaslandırmağa çalışan iqtidar keçmiş sovet respublikaları ilə tarixi iqtisadi əlaqələri əsas kimi təbliğ edir, birliyə daxil olmadan Azərbaycanın inkişafının qeyri-mümkünlüyünü təbliğ edirdi. Muxalifət isə MDB-nin keçmiş imperiya ideyasını bərpa etmək siyasətindən başqa bir şey olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Lakin SSRİ-nin iflasından sonra yaranmış beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanın MDB-yə daxil olması vacib idi. Çünki, bu halda Azərbaycan dünya siyasətində ağıllı gediş edərsə vacib diplomatik təzyiqlə vasitəsi əldə etmiş olardı. MDB-yə daxil olmaq respublikanın müstəqilliyi, fəal xarici siyasət yeritməsi üçün maneçilik deyil, əksinə stimula ola bi-

lərdi. MDB şəraitində Azərbaycanda nüfuz dairəsi əldə etməyə çalışacaq Rusiyadan ehtiyat edən Qərb dövlətləri Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələri daha əməli qura bilərdilər [19, 47].

Respublika rəhbərliyi MDB başçılarının görüşlərindən imtina etməyin Azərbaycanı siyasi və iqtisadi təcridinə səbəb olacağını, son nəticədə respublikanın milli təhlükəsizliyinə ciddi ziyan vuracağını başa düşdü. Lakin müxalifət ölkə rəhbərliyinin keçmiş SSRİ respublikaları - yeni müstəqil dövlətlərin başçılarının 21 dekabr 1991-ci il Alma-Ata görüşünə getməyinin əleyhinə idi. Daxildə güclü müqavimətə baxmayaraq Alma-Ataya gələn Azərbaycan rəhbərliyi soyuq qarşılandı. Müşavirənin ilk görüşündə insan hüquqlarının pozulduğu və etnik münaqişələrin baş verdiyi respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın Birliyə qəbul edilməsinə etirazlar bildirildi. Yalnız dövlət başçılarının müzakirəsindən sonra Azərbaycan da daxil olmaqla Alma-Ata bəyannaməsi qəbul edildi. İştirakçılar bir-birinin ərazi bütövlüyünü və mövcud sərhədlərin toxunulmazlığını tanımaq və buna hörmət etmək barədə razılığa gəldilər. Qeyd olundu ki, Birlük dövlət, yaxud dövlətlər üzərində duran qurum deyildir. Alma-Ata görüşündə müstəqil dövlətlərlə yanaşı Azərbaycanın da öz valyutasını buraxmaq hüququ təsdiq edildi.

Lakin respublikadakı qarşıdurma, hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində parlament bu sazişi ratifikasiya etməyi rədd etdi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası hələ dekabrın 20-də MDB-yə münasibət haqqında məsələni müzakirə edərək bu qərarı qəbul etdi. "Azərbaycan Respublikasının indiki vəziyyətdə MDB-yə qoşulması məqsədəuyğun sayılmasın" [19, 48].

1992-ci ilin mayında ölkə rəhbərliyində baş verən dəyişiklikdən sonra yeni iqtidar Azərbaycanın MDB-yə qoşulması məsələsini bir neçə dəfə müzakirə etdi. 1992-ci il oktyabrın 7-də Milli Məclis Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə bu məsələni geniş müzakirə etdi. Azərbaycanın MDB-də iştirakı məsələsi Milli Məclisin iclasına çıxarılmazdan əvvəl komissiyalarda müzakirə edilmiş və maraqlıdır ki, yalnız iqtisadi siyasət komissiyası əsaslandırılmış müsbət rəy vermişdir. Milli Məclisdə gedən müzakirələr zamanı Xarici işlər naziri Tofiq Qasımov «...bu Müstəqil Dövlətlər Birliyi, heç də MDB yox, gələcək rus imperiyası olacaq», müdafiə naziri Rəhim Qaziyev «heç bir MDB-yə rəsmi üzv olmaqdan söhbət gedə bilinməz və mən onun qəti əleyhinəyəm... bu gün MDB-yə girməməklə Qarabağda bizə güclü təzyiq olacağına inanmıram», dövlət katibi P.Hüseynov «...mən də o fikirlə razıyam ki, MDB-nin ömrünə çox qalmayıb», həmçinin Daxili işlər naziri İsgəndər Həmidov Azərbaycanın MDB-nin üzvü olması barədə qəti etirazlarını bildirərək yox dedilər [2].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Müdafiə Nazirinin hadisələrin gedişində baş çıxarmaması, Qarabağ savaşının taleyinin Azərbaycanın MDB-də iştirakı ilə çox bağlı olduğunu, Rusiyanın Azərbaycanı MDB məkanından uzaqlaşmasını qısqançılıqla qarşılayacağını, buna yol verməmək üçün ən əvvəl konfliktlə özünün strateji müttəfiqi Ermənistanı yardım edəcəyini anlamaması tez bir zamanda özünü göstərdi. Artıq 1992-ci ilin sonu, 1993-cü ilin əvvəlində Zəngi-

lan-Ağdərə istiqamətlərində Azərbaycan ordusu mövqelərini itirməyə başladı, aprel ayında isə Kəlbəcəri düşməyə təhvil verərək geri çəkildi [7, 486].

1991-ci il 21 dekabr Alma-Ata şəhərində Azərbaycan Respublikası adından imzalanmış MDB haqqında Saziş Milli Məclisin 7 oktyabr 1992-ci il qərarı ilə yenə də təsdiq edilmədi [3].

Beləliklə, Azərbaycan onilliklər boyu SSRİ-nin iflası ilə formalaşan, lakin qırılmış iqtisadi-ticarət əlaqələrini bərpa etmək, siyasi əməkdaşlıq üçün açılan imkanlardan istifadə etmək, ən başlıcası isə keçmiş SSRİ nüfuzunu qoruyub saxlayan Rusiya ilə münasibətləri formallaşdırmaqla, onu neytrallaşdırmaqla Ermənistanı Qarabağ savaşında bu faktordan Azərbaycan əleyhinə istifadə etməsinə imkan verməmək fürsətindən istifadə etmədi.

1993-cü ilin oktyabrında ölkədə yaranmış hərbi-siyasi böhran MDB faktorunun qulaqardına vurulmasının dövlətə çox baha başa gəldiyini bir daha sübut etdi. Ona görə parlament yenidən aktuallaşan Azərbaycanın MDB-yə daxil olması məsələsini gündəliyə saldı. Əbülfəz Elçibəyin öz prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsindən sonra Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri Heydər Əliyev sentyabrın 3-də parlamentdə çıxış edərək keçmiş sovet məkanında siyasi-iqtisadi və əənəvi əlaqələrin saxlanılmasının zəruriliyini xüsusi vurğulayaraq Azərbaycanın təhlükəsizliyinin birbaşa bu amildən asılı olduğunu qeyd etdi [4].

Sentyabrın 20-də Azərbaycan «MDQ-nin iştirakçıları olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası haqqında» sazişə qoşuldu. Sentyabrın 24-də Moskvada MDB ölkələri dövlət başçılarının zirvə görüşündə Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Eyni zamanda Azərbaycan «MDB üzvü olan dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyi haqqında» və «İqtisadi ittifaq yaradılması haqqında» müqavilələrə də qoşuldu. Sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi yuxarıda qeyd olunan bütün müqavilələrin imzalanmasını təsdiq etdi [4].

1994-cü ilin oktyabrında MDB liderlərinin növbəti görüşündə mənzil-qərargahı Sankt-Peterburqda yerləşən MDB Parlamentlərarası Assambleyası yaradıldı [19, 54].

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq get-gedə güclənən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün çevik diplomatiya siyasətinə keçmək labüd idi. İlk növbədə təcavüzkar Ermənistanı beynəlxalq normalara riayət etməyə vadar etmək üçün Rusiyanın şəksiz nüfuzundan istifadə edilməli, inadkar və perspektivsiz anti-Rusiya siyasətindən əl çəkilməli idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1993-cü il sentyabrın 5-dən 8-dək Moskva şəhərinə səfəri regionda əənəvi geosiyasi maraqları olan Rusiya-İran-Türkiyə üçbucağı arasında tarazlaşdırılmış diplomatiya siyasətinin başlanğıcı oldu.

Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası bölgədə sülhün bərqərar edilməsinə səy göstərdiklərini bildirmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 nömrəli qətnamələrinə uyğun olaraq Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan

Respublikasının digər rayonlarında əhalini olmazın müsibətlərinə düşər edən silahlı münaqişənin dinc siyasi vasitələrlə aradan qaldırılmasında, ilk növbədə atəşi və qan tökülməsinin dərhal dayandırılmasında, qəsb edilmiş bütün torpaqlardan işğalçı qüvvələrin tamamilə çıxarılmasına nail olmaqda, habelə hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına yol verməyən möhkəm təminatların hazırlanmasında sıx əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını təsdiq etmişlər [5].

Sentyabrın 4-də Azərbaycanın Xarici işlər naziri Həsən Həsənov İranın Xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətiyə məktub göndərərək Ermənistanın Azərbaycana sonuncu təcavüzü ilə əlaqədar BMT-nin baş katibi Butros Qaliyə göndərdiyi müraciətinə görə təşəkkürünü bildirmişdir [8].

Hələ 1993-cü il martın 3-də Rusiya Xarici işlər nazirinin müavini Sergey Lavrov BMT-də mətbuat konfransında çıxış edərək Rusiyanın keçmiş Sovet respublikalarında BMT-nin, mandatı altında sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı barədə təkliflər paketini təqdim etdi. Sentyabrın 28-də BMT-nin Baş Assambleyasında çıxış edən Rusiyanın Xarici işlər naziri Andrey Kozirev qeyd etmişdir ki, «...sülhün qorunmasında özünün xüsusi məsuliyyətini dərk edən Rusiya, sülhməramlılığı, insan haqlarının, xüsusilə milli azlıqların hüquqlarının qorunmasını ən əvvəl keçmiş sovet məkanında özünün xarici siyasətinin prioritet istiqaməti etmişdir... Abxaziya və Qarabağ konfliktlərinin həll olunması, onların qurbanlarına humanitar yardım göstərilməsi üçün Rusiya aktiv fəaliyyət göstərir». A.Kozirev qeyd etmişdir ki, bu ciddi problemlər Rusiyanı «neoimperiya planlarında» günahlandırmaq üçün, yaxud diplomatik rəqabətdə və ya yeni təsir dairəsi tapmaqda yaxın və uzaq iri dövlətlərə heç də əsas vermir... Həm BMT, həm ATƏT, həm də həqiqi sülhün bərqərar olmasında maraqlı olan hər hansı bir dövlətin Rusiya ilə bərabər fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər iş vardır». Beləliklə, Rusiya Qafqazda sülhü bərqərar etmək təşəbbüsündə bulunan istər beynəlxalq, istər regional, istərsə də hansı bir dövlətin təşkil etdiyi orkestrdə birinci skripka rolunu oynamaq iddiasında təkid edirdi.

Noyabr ayında Londonda çıxış edən Andrey Kozirev «yaxın xaric» adlandırdığı keçmiş Sovet respublikalarında əməliyyatlar aparmaq üçün BMT-nin Rusiya ordusuna mandat verilməsini təklif etdi. A.Kozirevin təklifinə görə bu əməliyyatları Qərb ölkələri maliyyələşdirməli idilər [9].

1994-cü ilin birinci yarısı Rusiya hərbiçilərinin MDB-nin sülhməramlı qüvvələri adı altında Azərbaycana - Qarabağ münaqişəsi zonasına – Rusiya qoşunlarının yeridilməsi barədə ölkə rəhbərliyinə təzyiqləri davam etmişdir. Mart ayında Azərbaycanın müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədovu qəbul edən Rusiyanın Müdafiə naziri Pavel Qraçov münaqişə zonasına 1800 nəfərlik hərbi kontinent yeridilməsini, 49 müşahidə postu yaradılmasını təklif etdi. Rusiya planına görə sülhməramlı qüvvələrin saxlanma xərcinin hərəyə 33 faizini Azərbaycan, Ermənistan və «DQR» götürməli, 1 faizini isə Rusiya ödəməli idi. Türkiyə mətbuatı bu planı «russayağı sülh» adlandırmışdır [10].

Mayda Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin Brüsseldə NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» planına qoşulması, geri qayıdarkən yolüstü İstanbulda

Türkiyənin prezidenti S.Dəmirəllə və Baş naziri Tansu Çillərlə görüşləri onların hər zaman Azərbaycana hərtərəfli yardım etməyə hazır olmaları barədə qəti fikirləri Azərbaycana Rusiyanın təzyiqləri qarşısında davam gətirməyə mənəvi yardım etdi [11].

1995-ci il mart ayının 2-də Bakıya gələn Türkiyə XİN Ərdal İnönü Bakıda yüksək səviyyəli görüşlərdə ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini müzakirə etmiş, Rusiya tərəfindən ATƏT Minsk qrupunda MDB nümayəndələrinin müşahidəçi kimi iştirak etməsi barədə təklif edildiyini, Türkiyə tərəfinin buna etiraz etdiyini bildirmişdir. Türkiyə mətbuatı səfərlə bağlı Ərdal İnönünün "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi qüvvə ilə deyil, sülh yolu ilə həll ediləcək" sözlərini vurğulayırlar [12].

Rusiya eyni zamanda Azərbaycanın «Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı»na qoşulandan sonra Qafqaz bölgəsinə NATO qoşunlarını dəvət etmək fikrindən tərəfləri daşıdırdı. 1995-ci il noyabrın 15-də Yerevanda səfərdə olarkən mətbuat konfransı keçirən Rusiya Xarici işlər nazirinin müavini Albert Çernişev qeyd etmişdir ki, Zaqafqaziyadakı konflikt NATO-nun iştirakı olmadan da nizamlana bilər. «Qafqaz hara, NATO hara» deyən Albert Çernişev bildirmişdir ki, «buraya artıq ATƏT-in strukturları cəlb edilmişdir. NATO harada mövcuddur, qoy orada da qalsın» [13].

1997-ci il dekabrın 10-da Tehrandə İKT-nin sammitində iştirak edən Azərbaycanın prezidenti Heydər Əliyevin İran prezidenti Məhəmməd Hatəmi və İranın dini rəhbəri Ayatullah Xameneyi ilə görüşləri Azərbaycan-İran münasibətlərinin stabilləşməsinə yardım edəcəyinə ümid verir.

1997-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə və Rusiyaya rəsmi səfərləri Azərbaycan rəhbərliyinin ölkənin milli və dövlət maraqlarından irəli gələrək bu əhəmiyyətli geosiyasi üçbucaq arasında tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursunu davam etdirdiyini göstərirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində son dərəcə böyük diqqət tələb edən və xarakterinin mürəkkəbliyi ilə seçilən Rusiya-İran-Türkiyə geosiyasi üçbucağı ətrafında formalaşan xarici siyasət yalnız düşünülmüş istiqamətdə inkişaf etməlidir. Rusiya-İran-Türkiyə siyasətində tarazlığın pozulması mütləq Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlərə özünün mənfi təsirini göstərəcək və ölkədə daxili sabitliyin pozulmasına gətirib çıxaracaqdır.

Müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan dövləti özünün xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağa və onlarla əməkdaşlıq etməyə xüsusi diqqət yetirdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktının qəbul olunduğu ilk günlərdən başlayaraq ölkəmiz BMT üzvü olmaq istiqamətində addımlar atmışdır.

1992-ci ilin yanvarın 22-də Azərbaycanın BMT-yə qəbul edilmək haqqındakı bəyanatı Respublika Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə BMT Baş katibinə rəsmən təqdim edildi. Verilmiş bəyanatdan bir qədər sonra martın 2-də BMT

Baş Məclisinin 46-cı sessiyasında Azərbaycanın BMT-yə qəbul olunması haqqında qərar qüvvəyə mindi və 1992-ci il aprelin ikinci yarısından respublikanın BMT-dəki daimi nümayəndəliyi öz fəaliyyətinin əsasını qoydu [15, 402].

1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti BMT Baş Məclisinin illik sessiyalarında, ixtisaslaşdırılmış orqanlarının işində iştirak edir. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874, 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı qətnamələrini və müxtəlif vaxtlarda sədrin bir neçə bəyanatını qəbul etmişdir [15, 408]. Həmin sənədlərdə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi pislənir, onların tezliklə, tamamilə, qeyri-şərtsiz azad edilməsinin, qaçqınlara humanitar yardım göstərilməsinin zəruriliyi göstərilir. Bütün nöqsanlarına baxmayaraq, bu sənədlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təsdiqlənir. Lakin indiyədək BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri yerinə yetirilməmişdir.

Hələ 60-cı illərin əvvəllərində SSRİ təhlükəsindən qorunaraq Qərbe arxalanaraq İran və Türkiyənin bir-birinə zahiri yaxınlaşması və beynəlxalq münasibətlərdə bir strateji xətt tutması 1964-cü ildə yaradılan İran, Türkiyə və Pakistanı birləşdirən İstanbul paktının (1979-cu il İran inqilabından sonra İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı EKO) bağlanması ilə nəticələndi. 1992-ci ilin fevralında Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan təşkilatının üzvlüyünə qəbul olundular, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan isə müşahidəçi statusu aldılar (hazırda 10 ölkə İƏT-in üzvüdür) [14].

1990-cı il oktyabrın 1-də Azərbaycan SSR Xarici işlər naziri Hüseynağa Sadıqov İranın Bakıdakı baş konsul əvəzi O.Dəməşqiyə ilə söhbətində Xəzər ətrafı ölkələri birləşdirən Xəzər Əməkdaşlıq Şurası adlı regional təşkilat yaratmağı təklif etdi. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə ortaya çıxan və region ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasının dərinləşməsinə yönələn bu ideya 1992-ci ilin əvvəlində reallaşdı. O vaxt beş ölkə — İran, Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan — İranın təşəbbüsü ilə mənzil qərarı Tehranda olmaqla Xəzəryanı Dövlətlərin Əməkdaşlıq Təşkilatını yaratmağı qərara aldılar. Təşkilatın əsas məqsədləri bunlardır: balıq ovu, gəmiçilik, ətraf mühitin qorunması, Xəzərə və Sahilyanı şelfdə neft və qazıntı axtarışı və çıxarılması [14].

1992-ci il iyunun 25-də İstanbulda Qara dəniz hövzəsinin 11 dövləti (Azərbaycan, Türkiyə, Moldova, Ukrayna, Albaniya, Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan, Yunanıstan, Bolqarıstan) Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı haqqında bəyannamə imzaladılar və bəyanat qəbul etdilər.

1993-cü il martın 6-da İstanbul şəhərində “Qara dəniz regionu ölkələrinin mədəniyyət, təhsil, elm və informasiya sahəsində əməkdaşlığı”na dair konvensiya imzalandı [6].

QİƏ Parlament Məclisi isə 1993-cü il 16-17 iyunda bu təşkilatın iştirakçısı olan ölkələrin parlament üzvlərinin görüşündə yaradıldı. Görüşdə 1992-ci ildə QİƏ bəyannaməsini imzalayan 11 dövlətdən 10-u təmsil olunmuşdur.

Yunanıstan müşahidəçi kimi iştirak edirdi. Görüşün nəticəsində Parlament Məclisinin yaradılması haqqında bəyannaməni imzaladılar.

Məclis ildə iki dəfə öz sessiyasına toplaşır: bahar və payız sessiyaları. QİƏPM-nin prezidenti rotasiya üsulu ilə (ingilis əlifbasına əsasən) iştirakçı dövlətlərin parlament başçılarından 6 ay müddətinə seçilir. 1994-cü ilin dekabrından 1996-cı ilin iyulunadək bu təşkilatın prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri Rəsul Quliyev olmuşdur. 1994-cü ilin dekabrından isə iki il müddətinə QİƏPM-in vitse-prezidenti Milli Məclisinin sədr müavini Yaşar Əliyev olmuşdur. Təşkilatın siyasi və hüquqi işlər komitəsinin iclası (1995-ci il) və Baş Məclisin bahar sessiyası (1996-cı il) Bakıda keçirilmişdir.

Türkiyədən başqa beş müstəqil türk dövlətinin - Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın dünya siyasətinin bərabər hüquqlu üzvü olması, beynəlxalq aləmdə onun dayaqlarını gücləndirir. Bu türk dövlətləri təkcə beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarda deyil, eyni zamanda özlərinin yaratdıqları türk dövlət başçılarının zirvə toplantısında və TÜRKSÖY-da əməkdaşlıq edirlər.

1992-ci ilin oktyabrında Ankarada toplanan beş türkdilli dövlətlərin başçıları Türkiyə ilə birgə TÜRKSÖY-u yaratdılar. Türk dövlətləri başçılarının yüksək səviyyədə görüşünün təşəbbüskarı «XXI əsr türk əsri olacaq» deyən Türkiyə prezidenti Turqut Özal idi. TÜRKSÖY-un yaradılması MDB-nin türkdilli dövlətlərinin yeni inteqrasiya formalarını axtarması və Türkiyənin beynəlxalq aləmdə əldə etdiyi fəaliyyətlərdən, coğrafi mövqeyindən maksimum istifadə etmək istəyi ilə bağlıdır. Dil, din, mədəniyyət, tarixi köklərin eyni olması bu inteqrasiyanı qanunauyğun və təbii edir. Digər tərəfdən Türkiyənin uzun illərdən bəri arzuladığı «ümumtürk birliyi» ideyasının gerçəkləşməsində ilk addımdır. Bu isə öz növbəsində keçmiş «böyük qardaş» Rusiyanı qıcıqlandırır.

Rusiya Xarici İşlər nazirinin müavini A.Çernışov Bişkekdəki Türk zirvəsi ilə əlaqədar fikirlərini açıqlayarkən öz hisslərini gizlədə bilməmişdir: «hər şeyin bir ölçüsü olmalıdır. «Gələcək əsr bizim əsrimiz olacaq» deyilsə, mən də «biz slavyanlar və rusların gələcəyi nə olacaq» – deyə soruşa bilərəm» [16].

Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Valter Şoniya isə Türkiyənin «Sabah» qəzetinə verdiyi müsahibədə açıq bildirmişdir ki, «...Rusiya 70 ildir burada insanların daxilinə, beyninə, düşüncə tərzinə girmişdir. Bu səbəbdən bizi buradan heç kim çıxara bilməz. Nə Türkiyə, nə də başqa bir ölkə. Türkiyə bizim yerimizi ala bilməz» [18].

Müstəqillik yarandığı ilk gündən Azərbaycan Respublikası müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlığa başladı. Əməkdaşlıq dövlətimizin milli maraqlarına uyğun olaraq onun dünya birliyinin layiqli üzvünə çevrilməsinə böyük yardım etmişdir. Digər tərəfdən Azərbaycan-Əmənistən münafişəsinin nizamlanmasında regional və beynəlxalq təşkilatların da mühüm rolu olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Qafqazın ən strateji nöqtəsində yerləşən Azərbaycan uğrunda müxtəlif güc mərkəzlərinin

savaşı, hətta bu təşkilatlar daxili əməkdaşlıqda da özünü büruzə verirdi. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında tarazlaşdırılmış uğulu xarici siyasət həyata keçirən Azərbaycan müxtəlif regional və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq nəticəsində iki dövlətlərin ölkəmizdəki strateji, hərbi-siyasi maraqlarını dövlətimizin maraqları ilə uzlaşdırmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасбейли А., Аббасбейли Э. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку: Азернешр, 328 с.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 108, s.50
3. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 108 s.50. 1992-ci il 7 oktyabr tarixli iclasının stenoqramı
4. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 220, s.49
5. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 220
6. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 238, s.68
7. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
8. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İİR şöbəsi üzrə İKT İdarəsinin hesabatı, 1993 -cü il, 4 sentyabr
9. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İnformasiya qovluğu. Rusiyanın yeni hərbi doktrinası və sülhməramlılıq. 1993, 11 noyabr
10. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. Türkiyə mətbuatı Azərbaycan barədə arayış. Mart, 1994
11. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İKT İdarəsi. Türkiyə Azərbaycan haqqında arayışı. Mart 1994-cü il
12. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İKT İdarəsi. Türkiyə Azərbaycan haqqında arayışı. 12.05.1995
13. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. Məlumatların şərhli qovluğu. 1995-ci il
14. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İİR şöbəsi üzrə İKT İdarəsinin hesabatı, 1994-cü il, 4 iyul
15. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 s.
16. “Cümhuriyyət” qəzeti. 1995, 31 avqust
17. Куртов А.А. Азербайджан – Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений // Независимый Азербайджан. Новые ориентиры. В 2 т. М.: Российский институт стратегических исследований, 2000, с.189-279.
18. “Sabah” qəzeti. 1994, 14 oktyabr
19. Səfərov P. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. B.: ADPU, 1999, 117 s.

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РОССИЕЙ, ИРАНОМ, ТУРЦИЕЙ В РАМКАХ РЕГИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ, ИНТЕРЕСЫ И ПРОТИВОРЕЧИИ

П.Ш.САФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье автор затрагивает вопросы сотрудничества АР с Россией, Ираном и Турцией в рамках региональных и международных структур, в первой половине 90-х гг. XX в.

Автор подчеркивает что такое сотрудничество значительной степени позволяет нейтрализовать интересы разных региональных и мировых силовых центров в.т.ч вышеперечисленных государств, выдвигая в прежде всего государственные интересы Азербайджана, а также решение нагорно-карабахской проблемы.

Ключевые слова: ООН, ОБСЕ, ОИС, ЭКО, ОЧЭС, СНГ, Азербайджан, Россия, Иран, Турция, сотрудничество, проблемы, интересы, противоречия

**COOPERATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH RUSSIA, IRAN,
TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF REGIONAL AND INTERNATIONAL
ORGANIZATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 90^S. XX CENTURY:
PROBLEMS, INTERESTS AND CONTRADICTIONS**

P.Sh.SAFAROV

SUMMARY

In the present article, the author touches upon the issues of cooperation of the Azerbaijan Republic with Russia, Iran and Turkey within the framework of regional and international structures, in the first half of the 1990^s. XX century.

The author emphasizes that such cooperation significantly neutralizes the interests of various regional and world power centers of the above mentioned states, putting forward in the first place the state interests of Azerbaijan, as well as solving the Nagorno-Karabakh problem.

Keywords: UNO, OSCE, OIC, ECO, OBSEC, CIS, Azerbaijan, Russia, Iran, Turkey, cooperation, problems, interests, contradictions